

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№70
(19260)

2019 чылдың
июнь 27
четверг

Хүннүң үнери — 03:47
Ажары — 21:18
Хүн дурту — 17:31

Садар өртээ хостуг 12+

Наадым-2019

АЛДЫН ИНЧЕЕКТИҢ ЭЭЗИ

52525252525252

Репортаж

52525252525252

Тываның мурнуу-чөөн талазында эрзин кожуун элезинниг хову-шөлү-биле онзаланып чыдар. Төре-Хөлдүн, Нарын-Гол, Тугай-Бажының чаттылып турган делгемнери база Эрзин-эстиң таар ойттуг хову-шөлү мал дарладырынга кончуг таарымчалыг. Инчангаш-ла кожууннун чонунун ол-ла ажылы мал-маган кадарып, стүрери болуп турар. Мал ажыл-айылыг тос бүдүрүлгө, 56 арат ажыл-айылы, 900 хире хуу малдыг чон бар. Идари малының баш саны чылдан илчезүп көвүдзэн, шээр малы 1670, бода малы 14995, төвези 94 ш чедир өскөн, 9211 чылгылыг база илчезүп ээдин, дүк, сүдүн дужаап, дып-саарып, болбаазырадып апарлар. Мындыг ажыл-ишчи чонун гап-мактап, Наадым байырлалында ш-ажылын түңнөп, онзалап демдег-эр чаңылдыглар.

Торгу тоннарлыг, каас-коя хептерлиг, ардум курларлыг, кара саар идиктерлиг валажып, моолдажып чугаалажыр инчилер малчыннар байырлалын удаада алды айның ортаа үезинде иделгезннер. Эрзин суурнун хүн ажар тазында Салгал аттыг стадионда ис өглер, маңган ак майгыннар кайыктан-на көстүп турар, езулуг-ла балал шинчилиг.

Июнь 21-де, республиканың лама ажыларының «Сүлдө» байырлалының онда, кожууннун малчын чонунун ыры улашкан. Баштай-ла Кыргыз утку аттыг Культура бажыңыга чага даргазының хүлээлгезин түр үеде седип турар Орлан Чигжит, ТР-ниң ээжил-агый сайыды Эртине Данзы-ек, Чазактың Эрзинде бүрүн эргелиг ээзи Сергек Намчаа болгаш өске-даа утукчулар байыр чедирип, Тываның үлдезинге кирип турар үлүг-хуузу и көдээ ишчилерни шаңнап-мактаан. Ниң көдээ ажыл-агыйының алдарлыг илчакчызы» деп атты Батаа Кунгаага, ак Даргазының Хүндүлел бижиин

көдээ ажыл-агыйның хоочуну Галина Сандыкчапка тывыскан. Эки түңнелдерлиг ажыл-ижи база республикада мурнакчы мал ажыл-агыйлыг бүдүрүлгени удуртуп-баштап чорууру дээш, Эртине Манзайны база алдарлыг чылгычы Эрес Хайыңны ТР-ниң Дээди Хуралының хөрек демдээ-биле депутат Радислав Наважап шаңнаан. Ол ышкаш өске мурнакчы малчыннар күүсекчи болгаш хоолжудулга эрге-чагыргазының шаңналдарына төлептиг болган. Эрзин кожууннун чагыргазы көдээ ишчилеринге, хоочуннарынга, күш-ажылдың мурнакчыларына өртектег белектерни, хүндүлел бижиктерни тывыскан. Мал ажылынга бедик көргүзүлгери дээр-ле, малчыннарның кызымаккай күш-ажылының ачызы болгай. Мурнакчыларны маңаа онзалап демдеглээри чугула, уксаалыг хойну өстүреринин талазы-биле Эртине Манзайның удуртканы ат-сурагылыг «Бай-Хөл» бүдүрүлгези, «Бай-Даг» биче бүдүрүлгези (удуртукчу Розалия Ман-зай), «Мандала» бүдүрүлгези (даргазы Уран Ооржак), Очур Чигжиттин удуртка-ны «Нарын-Гол» биче бүдүрүлгези, «Бай-Хөл» бүдүрүлгезинден Чойгана Балдар, «Тер-гийн өшкү кадарчы-зы» Барысмаа Кунгаа, Нарын сумузундан «Тергийн арат» Омак Сарыг, Мөренден «Тер-гийн хууда ажыл-агый» Сергей Намдалдың, Мөренден «Тергийн көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези» «Ман-дала» болгаш өске-даа малчыннар шаңнаткан. Качык сумузунун даргазы Байырмаа Ижигинниң удуртук-зы-биле ында «Аныяк

өг-бүлөгө — кыштаг» төлевилелдин күүселдезин эки боттандырганын он-залап демдеглзэн. Нарындан «Уургай» бүдүрүлгезинин ажылын база бедик көргүзүлгери дээш шаңнап-мактаан.

Ол кезээ Культура бажыңыга мал-чыннарга солун концертти салым-чаяан-ныг эрзинчилер бараалгадып көргүскөн.

Июнь 22-де Наадымның байырлыг ажыдышкынында албан черлеринин ажылдакчылары, оларның соонда сумулар удуртукчулары, малчыннар уруг-дары-биле чыскаалып алгаш эрттилер, улаштыр айттар мунган эрзинчилерни көөрге, шынап-ла, чоргааранчы-даа кончуг чорду. Уран талантылыг оол-дар, кыстар ыяңгылыг ырлап, ээлгир шимчээшкиннери-биле танцы-самны бараалгаттылар. Кожууннун культура ажылдакчылары байырлыг чыскаалдың киржикчилерин өткүт үннери-биле чар-лап, таныштырып турду. Байырлыг чыскаал соонда янзы-бүрү оюн-тоглаа, мөөрейлер-даа эгелзэн.

«Алдын инчеек» деп солун мөөрейге сумуларның малчын кыстары болгаш Сарыг-Булуңдан эр хиндиктиг кижилер-ни төлээлеп келген чаңгыс оол Баянов Базыр иделкейлиг киришкен. Качык-тан Алимаа Бандан кожамыктап, мал-маганын тоотпалап тургаш, мөөрейниң тиилекчизи болду. Хой дүгүнден ше-верлзэн «алдын» инчеектиг тыва кыс езулуг-ла малчын херзэжен кижиниң овор-хевирин онзагай чараш кылдыр көргүскөн. Нарын сумузундан Анна Сарыг 2-ги черге төлептиг болду. Бай-Дагдан Айзана Бегзи, Булуң-Бажындан Аржаана Донгак, Сарыг-Булуңдан Базыр Баянов олар база шаңнал-макталды алганнар. «Республиканың малчыннар Наадымынга Алимаа Бандан Эрзин кожуунну төлээлеп киржир, аныяк кыска ам-даа чедиш-киннерни күззелиңер» — деп, культура эргелелиниң даргазы Ольга Куулар дет-кип, чугаалады.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИНГЕ ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол РФ-тиң субъектилеринин «Авто-оруктарның национал четкизин хөгжүдери база айыыл чок орук шимчээшкенин органиастаарының дугайында» деп тема-лыг РФ-тиң Күрүне чөвүлелиниң семинар хуралына киришкен. Ол-ла хуралга элзэн каш регионнарның удуртукчуларынга Рос-сия Федерациязының Президентизинин Өөрүп четтириишкин бижиктерин тывыс-кан. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол россияжи ниитилелдин ниитилел-политиктиг амы-дыралыга иделкейлиг киржилгези дээш Россияның Президентизи Владимир Путинниң Өөрүп четтириишкинине төлептиг болган.

25 БАЖЫҢНЫ АЖЫГЛАЛГА КИИРГЕН

«Аварийлиг болгаш бустур четкен бажыңнардан хамаатыларны көжүрери» программа езугаар 2013-2017 чылдарда 25 хей аал чурттаар бажыңны ажыглалга кириген. 926 өг-бүлө азы 2 760 киж и бажыңга чединген. Оларның аразында 22 өг-бүлө чогуур документиленер белет-кеп турар. 225 өг-бүлө чаа бажыңнары ажыглалга кириерин манап турар. Бо хүннерде ниитизи-биле программаның күүселдези 64 хуу болган.

ХОЙ КЫРГЫЛДАЗЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАП

Чазак Даргазының даалгазы езугаар, Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдери-биле кады коопера-тивтер, биче бүдүрүлгелер болгаш ажыл-агыйлар баазазынга дүк хүлээр 27 пункту-ну ажыткан. Оон аңгыда республиканың Күш-ажыл яамызының грантызы-биле кыргыкчыларның 10 бригаданыче ажыл чок кижилерни хаара туткан. Июнь 24-ке чедир дүк хүлээр алыр пунктулар 223,9 тонна чугдунмаан дүктү, оон иштинде 84,2 тонна өшкү дүгүн хүлээр алган.

ЧАА ДЕЛГЕЛГЕ

Июнь 28-те Тываның Национал музе-инге 14.00 шакта «Сагыш-сеткили болгаш чүрээ-биле бердинген краевед башкы» деп Тыва Республиканың ал-дарлыг ажылдакчызы, Россияның Чу-рукчулар эвилелиниң кижигүнү Биче-оол Майнының 70 харлаанынга база Тываның Национал музейинин 90 чылдаанынга тураскааткан делгелге ажыттынар.

НАЦИОНАЛ ХЕП ДУГАЙЫНДА НОМ

Тываның ном үндүрер чери «Тыва на-ционал хеп» деп номну чырыкче үндүргөн. Оон автору музейниң кол шыгжамыр экс-понаттарын харылаар оралакчы дирек-тору Роланда Ховалыг. Тыва хеп деп чүл, кандыг хепти тыва чон кедип чорааныл, амгы чаа үениң негелдези-биле канчаар ону даарарыл дзэн ышкаш айтырыгларга чаа үнген ном харыыны бээр. Номну төөгү болгаш эртем ажылдарына үндөйлзэн. Севьян Вайнштейн, Март Сиянбиль болгаш Леонид Потаповтун шинчилел ажылдарына база оларның тырттырган чуруктарына даянып бижзэн.

Чазак Даргазы социал четкилерде

ЧУС-ЧУС КИЖИЛЕРГЕ ЧАА БАЖЫЦНАР

Бо каш чылдар дургузунда хоорайның аңгы-аңгы чүгүндө чаа бажыцнарның хөй туттунуп турарын чон шын сеткили-биле үнелеп, өөрүп четтиргенин социал четкилерде хөйү-биле бижип турар. Амгы Чазактың эң-не көскү ажылы дээрзи кандыг-даа маргыш чок. Республиканың социал-экономика хөгжүлдэин шапкынчыдар талазы-биле ТР-ниң Чазаның, шынап-ла, кылып турар ажылдары түңнелдиг дээрзи каракка көскү. Шолбан Кара-оол социал четкилерде кылдырган ажылдарның эң-не эвээш кезини мынчаар кыска-зы-биле бижээн:

"Янзы-бүрү шаптараазыннарны ажып эртип тургаш, демей-ле бурунгаар чоруп олурар бис. Ындыг эвес турган болза, бөгүндө бисте бар чүүлдер чок турар. Хөй квартиралыг 25 бажыцны тутуп, 2 760 кижини эргижирзэн бажыцнардан көжүргөн бис! Ол улустар аас-кежиктиг дээрзин билер мен. Квартираның дүлгүрүн холунга тутсуп тургаш, көрдүсү, кижиниң сеткил-чүрээниң өөрүшкүзүн бистиң бергедежи чоруур айтырыгларымыска деңнээр болза, олар чүү-даа эвес-тир. 225 өг-бүлө (55 киж) бажыц документилерин чаа-ла долдуруп турар.

Удавас 255 өг-бүлө азы 310 киж чурттаар 255 квартиралыг бажыцны хүлээп алыр. Оон аңгыда 2018 чылда эгелзэн 24 бажыцны ам-даа тутуп турар. 2019 чылдың төңчүзүндө болгаш 2020 чылдың эгезинде ниитизи-биле 792 өг-бүлө чурттаар 25 бажыцны ажылгалга кириер бис. Объектилерниң хөй кезини эрткен чылдарда ажылдап турган ак сеткилдиг эвес хүлээнип алыкчыларның чээли акшалары-биле туттунуп турган. Ынчалза-даа ол бергедезш-киннерни бис албан шийтирлээр бис, оон өске арга турбас. Ылаңгыя Чуртталга-коммунал ажыл-агыйын реформалаарын деткир фонд бо байдалды билип, деткип турда. Фондунуң күрүне корпорациязының башкарылганың даргазы Константин Георгиевич Цицин-биле бо айтырыгларымысты бөгүн сайгарып чугаалажыр аргалыг болдувус. Мээң санал-бодалымны, дилээмни ол дыңнап алгаш, Кызылдың ЧЭТ-биле дугуржулга-көзүни чарып, хоорайның чуртталга оран-бажыцнарынга инженер четкилерин тургузар ажылдарны кылырынга Фонд бистиң республикамыска саң-хөө-биле дузалаар дээрзин бүзүредип чугаалады".

"ВЕРХОВЬЕ"-2019

ЭРЖЕЙ ХЕМНИЦ ЭРИИНГЕ

Июнь 28-30 хүннеринде Тожунуң Эржей суурга орус чоннуң үндэтин культура-зының «ВЕРХОВЬЕ» фестивалы болуп эртер.

«Байырлалдың бирги хүнүн бурунгу шагның идик-хевиниң дөлгөлгези-биле эгелзеш, хоро-вод болгаш дискотеканың чаа хевии этноотека-биле доозар» — деп, Татьяна Краснопищева Орус культура төвүнүң директору тайылбырлаан.

Фестивальга шупту 26 команда киржир. Плотиче деп черге Экер-эрес оолдарның марафон оюну болур. Команда бүрүзүндө 10 киж эң эвээш үе дургузунда 20 аңгы шылгалданы эртер. 11 команда оюнга киржир күзелин илереткен.

Амдангыг чаагай чем белеткээринге «Блины двору», «Бии-Хемниң балык мүнү» мөөрейлерни чарлаан. Балыкчыларны хем кыдыыңа одаглань, чаагай чемни кылырынче чалап турар.

Фестивальдың кол сорулга-зы — улусчу ыр күүселдэин ка-

дагалап арттыары. Ынчангаш орус улустуң ырын бурунгу аяны-биле күүседиринге болгаш өг-бүлө ансамбльдериниң аразыңа ийи аңгы шаңналды бо чылын немээн. Россияның фольклор эвилелиниң кезигүнү, «Живая старина» ансамбльдин киржикчизи, этниктиг социализация школазының башкызы Екатерина Горева байырлалдың хүндүлүг аалчызы болур. Ол улустуң танцы-самыңа, өпөй ыры күүседиринге күзелдиг улусту өөредип, семинар эр-тирер.

САЙЫТТЫҢ КУБОГУ ДЭЭШ ХҮРЕЖИ

Июнь 29-30 хүннеринде Россия Федерациязының камгалал сайыдының Кубогу дээш спортчу хүреш талазы-биле Бүгү-шеригниң маргылдаазы Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга болуп эртер. Маргылдаага 11 команда, 143 мөге киржир.

РФ-тиң ЦСКА даргазы, полковник А.В. Громов, Күрүне Думазының депутады, Греким хүреш талазы-биле үш дакпыр Олимпий чемпиону А.А. Карелинге удурткан 15 кижиден тургустунган аалчыларны бо эртер спортчу хемчегже база чалаан.

41-ги Армияның ниити шериг командазынга тыва спортчулар: Сайын Казырык, Хүреш-оол Дондук-оол, Арбак Сат, Эртине Мортуй-оол,

Начын Куулар, Андрей Моңгуш, Белек Күжүгет олар киржир.

Тываның найысылалыңа эрткен чы спортчу хүрешти Төп Шериг округунуң зыл туктуг 41-ги Армия командалыгы күш-культура белеткелиниң талазы-дузалакчызы, самбога спорт мастери, полковник Иван Кувырзинниң саналы-эртирип турган. Ынчан 9 команда, 108 киришкен. 1-ги черни 41-ги Армияның ни шериг командазы, 2-ги черге — ЦСКА, 3-күни Москва хоорайның Агаар-десант шериг командазы чаалап алган.

Бо чылын Моолдун чыынды команда маргылдаага киржип чедип келирин быдынаткан.

ИЮНЬ 29

10:00 Маргылдааның эгези - хевис кырыңа баштагы хүрештер
16:00 Байырлыг ажылдары
Чартык түңнел ужуражылгалар

ИЮНЬ 30

12:00 Түңнел (финал) хүрештер
Маргылдааның шаңнал тыпсыр байырлыг өзулалы
Болур чери:
Совет Тываның беш чылы аттыг стадиону

РОССИЯ
ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ
КАМГАЛАЛ САЙЫДЫНЫҢ
КУБОГУ ДЭЭШ
СПОРТЧУ ХҮРЕШКЕ
МАРГЫЛДААЛАР

"УСТҮҮ-ХҮРЭЭ-2019"-ТУҢ ХҮНДҮЛҮГ ААЛЧЫЗЫ

Делегейде эң ат-сурагыг американ ыраажы Дениз Кинг "Устүү-Хүрээ" фестивалыңа киржир.

Ол өзулуг джаз хөгжүмүнүң өткүт аянныг, онзагай күүселдэин кадагалап чоруур ховар ыраажы. Чээрби беш чыл дургузунда АКШ-тың, Францияның, Бразилияның, Германияның, Японияның көрүкчүлериңе уран талантызын бараалгадып чоруур. Кандыг-даа салым-

чаянныг ыраажы өске ыраажыларны дыңнап, оларны өттүнүп чорааш, бодунуң онзагай аянныг күүселдэин чедип алыры дег, ол бичиизинден турар Нина Симон, Сара Вонз, Элвис Фитцджеральд, Кармен улу артистерниң үлегерин өөренип ап чораан. Ат-алдарлыг ыраажы бо удаада эң нарын күүселдэин джаз ырларын «ТываДжаз» бөлүктүн үдөлгези-биле ыраажы болган.

ТОЖУДАН ПЕНСИЯЛАП ҮНЕРИ

ОРУЛГАЛЫГ БЕ?

«ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА 2019 ЧЫЛДЫҢ ИЮЛЬ 16-ДА 10:00 ШАКТА РФ-ТЕ ПЕНСИЯ РЕФОРМАЛАРЫНГА ХАМААРЫШКАН ДОРТ ЭФИР БОЛУП ЭРТЕР.

Аңаа РФ-тиң Пенсия фондузунуң эргелелиниң Тывада салбырының оралакчы даргазы Урана Кавааевна Монгуш, пенсия доктаадыр килдис даргазының оралакчызы Виолетта Анатольевна Кечил-оол база килдис эргелекчизи Адыгжы Алексеевич Бегзин-оол киржир.

ТЫВАДА МӨҢГҮН-ТАЙГА, ТОЖУ, ТЕРЕ-ХӨЛ, БО ҮШ КОЖУУННУ КЫДЫККЫ СОҢГУ ЧҮККЕ ДЕҢНЭЭНИ-БИЛЕ ЫНДА ШАЛЫҢ БОЛГАШ ПЕНСИЯНЫҢ ХЕМЧЭЭЛИ ӨСКЕ КОЖУУННАРГА КӨӨРДЕ, УЛУГ БОЛУП ТУРАП.

ПЕНСИЯЖЕ БО КОЖУУННАРДАН ҮНЕРГЕ ЧҮГЕ ЭКИЛ ДЭЭН ЧИЖЕКТИГ АЙ-ТЫРЫГЛАРГА ХАРЫЛАРНЫ ДОРТ ЭФИР ҮЕЗИНДЕ 2-01-35, 2-17-91 ДУГААРЛЫГ ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААШ, БИЛИП АП БОЛУР. ООН АҢГЫДА ШЫН СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА АЙТЫРЫГЛАРЫН БИЖИМЕЛ-БИЛЕ КИИРИП БОЛУР.

(Төнчүзү.

Эгеги 1-ги арында).

Улаштыр бүрүнү-биле дерит-тинген аът-хөл мөөрейинге Бай-Дагдан Орлан Балдар тергидеп шаңгалараш, шаңналга төлөп-тиг болду. Булуң-Бажындан Шораан Лопсан, Эрзин суурнуң чуртта-кызы Угулза Барыс-Хөө 2-ги, 3-кү черлерни ээлээннер. Кожавыста акас чоннуң «Тун пайрам» деп байырлалында аъттыг чыска-алтыр хемчег база солун боор-торду, араазай, бедик аъттар-мунган оолдар-ла хөй боор. Ам-бо удаада эрзинчилер база аът-арлыг чыскаалды эрттирдилер. Аът мунган аныяк өг-бүлелер аразында мөөрейиниң түңнелинде Сылдыс суурдан дөрт уруглуг-ай-оол, Долаана Маадылар, Бай-Дагдан Мурат, Азияна От-сурлар, Мөренден Аңчы, Ай-Суу Ноозуннар акша-биле шаңнатканнар. Балдарларның, Лопсаннарның өг-бүлелерин-база идепкейлиг киришкени-дээш шаңнап-мактаан.

Оон аңгыда Нарын суурнуң, Бай-Дагның, Качыктың база Сарыг-Булуңнуң көдээ ишчилери-терин тип алгаш, үнген-кирген-чонунга аъш-чемин сөңнөп, үндүлөп турганнар. Бо удаада Бай-Даг сумузундан аныяк өг-бүлө Адыя, Саяна Айыжыларның идис өө тергини каас-чараш-ериттинген болган. Ишти-даш-ын-даа шинчилээрге, өгнүң-ажын хол-биле чазап кылган, идизин боттары салган, дериг-

Алдарлыг чылгычы
Эрес Хайың.

рекселин шевергин кылган. О-ле ынчаш, өг-бүлениң шупту-инежипкени илдең. Олар бир-черни чаалап алгаш, 10 муң-иль-биле шаңнаткан. Ийиги-чналга Качыктың өө төлөп-тиг-ган, шаңналынга сес муң-льди тывысты, Нарын сумузу-у черни ээлээн, шаңналы —-у муң рубль, Сарыг-Булуң-ден сумуларын дөрт, дөрт муң-ль-биле деткип, шаңнаан. Ис өглер мөөрейинге хамаа-тыр мындыг чүүлдү демдег-седим. Тос-Булакка эрткен-публика Наадымында өглер-рейинге чылдың-на Эрзин-гунтилекчилер одуруундан-пейн келген. Бо кожуунуң-н камгалап, Качык сумузу-н из ишчилери киржи-п турган. Аа сумунуң чагырга даргазы-ярмаа Ижигин, Херзэженнер-лелинден Людмила Бан-Александра Дүксүл бол-өскелерниң-даа үлүг-хуузу-Людмила Сарыг-ооловна-кирген чонга хайлымак деп-и канчаар кылырын тайыл-ап тургаш, көргүзүп берди. Ичонунуң ынак чөмнериниң-дээ ол деп чугаалап тур-р.

аш көдүрер мөөрейни эрт-ри база чаңчыл апарган. Аргылдаага 14 шыырак-арның аразындан Мөңгүн-

АЛДЫН ИНЧЕЕКТИҢ ЭЭЗИ

Тайгадан Омак Хертек 25 секун-да иштинде кончуг дүрген, ша-лыпкыны-биле дашты көдүргөш, кымга-даа аштырбайн, тиилээн. 2-ги черге Эрзинден Азиян Се-рендук (36 секунда) төлөп-тиг болган, үшкү шаңналды Сылдыс суурдан Шораан Лопсан алган. Даш көдүреринге оолдарның дыка идепкейлиг бооп турарын кол шииткекчи Айдыс Чигжит демдегледі.

Наадымда аът чарыжы биле тыва хүреш — байырлалдың эң солун кезээ. Хамык чон ону көөр дээш шылап-могаарын безин уттуп алыр. Эрзин-Тестиң делгем хову-шөлүңгө аът ча-рыштырбаска, кайыын боорул, кончуг-даа чүгүрүктөр мында дээрзин чылгычылар билер. ТР-ниң алдар-аттыг чылгычылары Сергей Ынаалай, Алексей Нам-чаа, Эрес Хайың оларның төрзүн чери бо-ла болгай. Аът чарыжын-га дөрт харга чедир малдарга Таңдыдан Чаян Ооржактың Калчан-Шилгизи бир дугаарында келген, ооң соонда Ак-Эрик-тен Эдуард Эрендейниң, Булуң-Бажындан Сүүр-оол Намчалдың Төөнейлиг-Хүрөң болгаш Калчан аъттары 3-4 дугаарында келген, беш дугаарында Бай-Дагдан Буян Мугурнуң хүрөң аъды, Нарындан Мөңги Шижээниң, Дегер Бавуунуң (Нарын), Булуң-Бажындан Эртине Хүлерниң аъды сес дугаарында чүгүрүп кээп, шаңналдарга төлөп-тиг болган.

Улуг аъттарга Ак-Эрик-тен Сергек Канданның Калчан-Хоор деп чүгүрүк аъды бир дугаарында-ла халып кирип келди, дараазында Бай-Дагдан Буян Мугурнуң, ол-ла суур-дан Орлан Манданның до-руг аъды, Нарындан Мөңги Шижээниң, Булуң-Бажындан Эртине Хүлерниң, алды дугаа-рында Сергей Ынаалайның доруг аъды, чеди дугаары

Шүүлген мөгө
Сергек Ондар.

Бай-Дагдан Буян Мугурнуң, Таңдыдан Юрий Ооржактың мелдер аъды сес дугаарында маңнап келген. Ийи харга че-дир аъттардан Сарыг-Булуңдан Салим Кызыл-оолдуң, Таңдыдан Чиңгис Бумбаның, Ак-Эрик-тен Владлен Долтанның, Бай-Дагдан Буян-Доржу Отсурнуң аъды дөрт дугаары болган. «Чүгүрүк аът — ээзин алдаржыдар» деп чон чиге-ле сөглээн. Чарышка эртип келген аъттарның ээлери, мунукчулары шаңнал-макталга төлөп-тиг болганнар.

Бо найырга малчын мөгелер база боттары аңгы хүрешкеннер. Он сес мөге малчын оолдарның аразындан Эрзин суурдан Начын Муна шүглүп үнген, Нарындан

Бадыргы Ендан үжүүрлөшкөн, Сылдыс суурдан Шораан Лоп-сан биле Бай-Дагдан Сайгай Балдар олар үш-дөрткү чер-лерни үлөшкеннер. Арткан мөгелерге база шаңналдарны тывыскан. Улаштыр он сес харга чедир элээди мөге оолдарның хүрежин база салган. Мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг, кон-чуг шыырак мөгелер-даа бар болду. Оларның аразындан Бай-Дагдан Сорукту Калин-оол тулган шүүлген, Мөренден Баазаң-Доржу Сандак үжүүр-былаашты, Цэнд-Аюш биле

төлээ Нонна Чадамба, Эрзинден тренер башкы Айдың Севек, чазаанчылар Алексей Лом-бу, Андрей Чамзы, Александр Сам олар улай-улай эрткилээн салыгларны харысалгалыг болгаш шыңгы башкарып тур-дулар. Баштайгы салыгда ТР-ниң Чаан мөгези Эрес Кара-Сал Субудай Шойдуң-биле, Начын мөге Баасаң Баткар Буян-Доржу Отсур-биле, кожуун чергелиг Начын мөгелер Сергек Ондар Айыраң Ижи-биле, Мөргөн Мон-гуш Даш Куулар-биле (Бии-Хем) хүрежип үнүп келдилер. Алдар-

Бай-Даг сумузунуң өөнүң ээлери Адыя, Саяна Айыжылар.

Экер Ижи үш-дөрткү шаңналдыг черлерни үлөшкеннер. Бо оол-дарны улуг мөгелер-биле кады-хүрежиринче база чалап турду. Ооң соонда улуг мөгелерниң хүрежи уламчылаан. Тыва киж-и хүреш дээнде, черниңырак, чоо-гун-даа тоовас боор, бо найырга база-ла тоскожуунуң мөгелери четкилеп келгеш, ачыр-дачыр тудушканнар. Чеден үш мөгениң аразында Тыва Республиканың Чаан мөгези Эрес Кара-Сал, ТР-ниң Начын мөгези Эрзинниң эрес оглу Баасаң Баткар, Сүт-Хөлден кожуун чергелиг Начын мөге Сергек Ондар, Таңдыдан кожуун чергелиг Начын мөге Мөргөн Монгуш олар база бар.

Наадымның хүрежи кончуг-даа солун болгаш дүшкүрлүг эрти. Ону Эрзинниң күш-ажылчы хоочуннарының бирээзи Ан-дриан Лойгу башкарып, чарлап эрттирген. Кол шииткекчи ТР-ниң хүреш федерациязындан Александр Чадамба, дузалак-чылары национал школадан

Кидис өгнүң аалчылары.

аттыг шыырак мөгелер бирги салыгда боттарының онагла-рын октап алганнар. Шыырак мөгелер ачыр-дачыр хүрешкен соонда, дөрт мөге хамыктың аразындан шилиттинип үнген, Чаан мөге Эрес Кара-Сал, Сер-гек Ондар — кайызы-даа Сүт-Хөл оолдары, Эрзинден Гъятцо Да-дый, Алаңгы Кара олар арткан. Хүрештиң көрүкчүлери Чаан мөге шүүр чадавас деп бодап турда, алдар-аттыг мөге Эрес Кара-Сал дуңмазы Сергек Ондарны деткип, бодун үжүүрлөшкөн деп санап калды. Чаан мөгениң сеткилиниң бичези, өзүп олуар мөге оолдарны деткип чоруурун тыва хүрештиң мөгейкичилери улуг хүндүткел-биле хүлээп алды. Ынчангаш Сергек Ондар Эрзин кожуунуң Наадымында шүүлгөш, кожуун чергелиг Чаан мөге деп атка төлөп-тиг болган. Үшкү, дөрткү шаңналдыг черни

Гъятцо Дадый биле Алаңгы Кара олар үлөшкеннер. Эрзинниң шыырак мөгези Гъятцо база-ла кожуун чергелиг «Начын мөге» деп атты бүзүрелдиг-биле чаа-лап алды.

Бештен сесче кирген мөгелер Эрзинден Баасаң Баткар, Чаа-Хөлден Артыш Монгуш, Таңдыдан Мөргөн Монгуш, Эрзинден Төмүр Дадый олар база шаңналга төлөп-тиг болганнар. «Эң чараш девиг» деп тускай шаңналды Доржу Ондарга, «Тиилелгеже чүткүл» деп шаңналды Эрзинден Цэнд-Аюш Монгушка тывыскан.

Тос кожуундан келген аалчы-ларны хүндүлөп, хүлээп алган Эрзин кожуунуң малчыннарының Наадымы улуг байырлал корум-чурумнуң, бедик деңгелге эртке-ни база демдеглексенчиг.

Ася ТҮЛҮШ,
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

"Алдын инчеектиң"
тиилекчизи Аليмаал Бандан.Аныяктар аразында
шүүлген мөгө
Сорукту/Калин-оол.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тере-Хөл кожуунун кездээ ажил-агый адырының ажилдакчыларын Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Кездээ ажил-агый адырынга хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажилы дээш

Алексей Суракович Дензинни – «Балыктыг» кездээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң малчынын,

Оксана Ивановна Долчунну – «Тере-Хөл кожуунун ветеринария эргелели» күрүнениң бюджет албан чериниң мал эмчизин,

Анай-оол Иванович Найданни – Эми суурда хуу мал ажил-агыйының удуртукчузун,

Геннадий Васильевич Чигжитти – Каргы суурда

арат (фермер) ажил-агыйының удуртукчузун шаңнаар.
Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың июнь 14
№119

Барыын-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык суурунун ажилдакчыларын Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажилы дээш
Айлаңмаа Хереловна Каң-оолду – Аксы-Бар-

лык суурунун кездээ Культура бажыңының эргелелин,

Саида Ооржаковна Көк-Катты – «Барлык суу ортумак ниити өөредилге школазы» муниципалдыг өөредилге бюджет албан чериниң тыва дыл башкы

Владимир Санааевич Хертекти – Аксы-Бар суурунун хуу мал ажил-агыйының тракторизин,

Чойгана Чарлыковна Хертекти – «Аксы-Бар суурунун ортумак ниити өөредилге школазы» муниципалдыг ниити өөредилге бюджет албан чериниң класстар башкызын шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың июнь 14
№120

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Тыва Республиканың девискээринге чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазын деткиир фонд дугайында» «Федералдыг хоойлуну боттандыраарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 1-ги чүүлүгө өскерилгелер кириериниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлөвилелиниң дугайында

2019 чылдың июнь 18 №315 Кызыл хоорай

«Чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазын деткиир фонд дугайында» 2013 чылдың июль 23-тен №240-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың девискээринге «Чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазын деткиир фонд дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 1-ги чүүлүгө өскерилгелер кириериниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун

коштунган төлөвилелин чүүлүгү деп көргөш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) сайгарып көөрүнчө кириер.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) сайгарып көрүп турда, Тыва Республиканың Чазааның албан ёзузу-биле төлөзүнгө Тыва Республиканың тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының сайыды Е.Ю. Овсянниковту томуйлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазааның кириген төлөвилели

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Тыва Республиканың девискээринге чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазын деткиир фонд дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 1-ги чүүлүгө өскерилгелер кириериниң дугайында

1 чүүл.

«Тыва Республиканың девискээринге «Чуртталга-коммунал ажил-агыйының реформазын деткиир фонд дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандыраарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга 2015 чылдың февраль 17-ден №50-ТРХ («Тувинская правда», 2015, февраль 27; «Шын», 2015, март 12) «Россия Федерациязының» деп сөстөрнүң соонга «, хөй квартиралыг бажыңнарга,

ооң иштинде тудуу доозулбаан хөй квартиралыг бажыңнарга, чурттаар оран-бажың садып алырынга» деп сөстөрнүң немээш, өскерилгелерни кириер.

2 чүүл.

Ук хоойлу албан ёзузу-биле ону парлаан хүнден эгелээш, 10 хонук эртерге күш кирер болгаш 2013 чылдың август 1-ден эгелээш, тургустунган эрге-ажыктыг хамаарылгаларга тараар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2014 чылдың январь 30-ден №27 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2019 чылдың июнь 19 №318 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның «Өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан, ооң иштинде опекада (ажаалда-тежээлдеде) турар уругларга, хуу өнчүнүн ээзи кылдыр оларга быжыглаан чурттаар оран-бажыңнарынга чылдың септелгези дээш чаңгыс катап тыпсыр материалдыг дузаламчыны бээриниң Чурумун бадылаарының дугайында» 2014 чылдың январь 30-ден №27 доктаалыга

өскерилгелерни кириер:

доктаалда:

а) адында «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

б) 1-ги пунктта «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

2) Өскүс уругларга болгаш ада-

иезиниң хайгааралы чок арткан, ооң иштинде опекада (ажаалда-тежээлдеде) турар уругларга, оларны хуу өнчүнүн ээзи кылдыр оларга быжыглаан чурттаар оран-бажыңнарынга чылдың септелгези дээш чаңгыс катап материалдыг дузаламчыны бээриниң Чурумунда:

а) адында «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

б) 1.1 пунктта «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

в) 1.2 пунктта «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

г) 1.4. пунктта «Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентствонун» деп сөстөрнүң «Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы» деп сөстөр-биле, «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

д) 2.1 пунктта: «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

«өске хамаатылар (ооң иштинде өг-бүлениң кежигүннери) чурттавайн турар» деп сөстөрнүң ап кааптар;

е) 2.2 пунктта: «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

«г» иштики пунктуну дараазында редакция-биле тайылбырлаар:

«г» шимчeves өнчүнүн Чаңгыс аай күрүнө реестринден ушта бижидилге; дараазында уjur-уткалыг «з» иштики пунктуну немээш;

«з» тудуг материалдары бээр организация-биле чарган керээниң хоолгазы; ж) 2.3 пунктта:

1 иштики пунктта «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур; дараазында уjur-уткалыг дөрткү биле бешки абзацтар-биле немээш;

«2.2 пунктунун «г» иштики пунктузунда айыткан документилерни, бир эвес чагыкчы боду кирибээн болза, Яамы, ведомстволар аразында информация кады ажилдажылганың кызыгаары-биле чагыг киригеш, ап болур.

Чагыкчы билдиришкенин хөй функциялыг төп таварыштыр, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Яамының албан ёзузунун сайтызын азы «Тыва Республиканың күрүнө болгаш муниципалитет порталы» - [http:// gosuslugi.tuva.ru](http://gosuslugi.tuva.ru), регионал информация системалары.

ажыглавышаан, кирип болур;»

з) 2.4 пунктта «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

и) 2.5 пунктта «Агентство-биле» деп сөстү «Яамы-биле» деп сөс-биле солуур;

к) 2.6 пунктта «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

л) 2.7 пунктта:

бирги абзацта «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

ийиги абзацта «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

«опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

м) 2.8 пунктуну дараазында редакция-биле тайылбырлаар:

«Чаңгыс катап тыпсыр 50000 (беш миң рубль) материалдыг дузаламчыны тудуг материалдары берген организацияның бодунун агар санын шилчидер арга-биле, чаңгыс катап тыпсыр материалдыг дузаламчыны бээриниң дугайында шийитпирни хүтүлгө алган хүнден эгелээш, календарының хонунун дургузунда төлөп бээр;»

н) 2.10 пунктунун алдыгы абзацында «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

о) 2.11 пунктунун бирги абзацында «Агентство» деп сөстү «Яамы» деп сөс-биле солуур;

п) №1 капсырылганың адында «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

«Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентствонун директору» деп сөстөрнүң «Күш-ажыл болгаш социал политика сайыды» сөстөр-биле солуур;

р) №2 капсырылганың адында «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

е) №3 капсырылганың адында «опекада (ажаалда-тежээлдеде)» деп сөстөрнүң соонга «өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның санында кижилерге» деп сөстөрнүң немээш;

2. Ук доктаалды «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар, «Эр» хоойлу медээлериниң албан ёзузунун интернет-порталы (www.pravo.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан ёзузунун сайтызынга салыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

“Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлевилел

КЕЛИР ҮЕНИҢ МУҢЧУ МАЛЧЫННАРЫ

Бии-Хем кожуунун Өөк сумуздан ырак эвесте Бай-дааның эдээнде “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” губернатор төлевилелин 2018 чылдың киржикчилери Андрей, Юлия Отукайлар кыштаан тудуп алган. Олар бо чылын 200 баш хойга онаштыр 227 хураганы онча-менди доруктуруп өстүргөн. Бедик көргүзүлгөргө аныяк малчыннарның кыштаанга чейин, ажил-ижин сонуургадым.

Аныяк малчыннар чурттаар 16 дөрбелчин метр бажыңны, кажаа-хорааны, чайгы чадырны тудуп алган. Кыштагже чоокшундай халды келиривиске, чайгы чадырның хоолайындан ыш урулаар. Ында Юлия эртеңги саган сүдүн хайындырып турар болду. Бажың иштин арыгы аажок — хоорай, суурда бажыңнардан дудак чок септеп алган. Элээн ыракта одарда мал-маганның барааны көстүп өр.

Кыштагжылар боттарының үжү-биле электри хандырылганын бээр генераторун саап алган. Соталыг телефон арылзаазы база эки. Суг — кыштагжыларның нарын айтыры. Жеринге аягылаар арыг сугну турдан “УАЗ-53” маркалыг чык машинасында доскаарларга аягылап сөөртүп турар. Кудукту ыып, сугну үндүрерде, ТР-ниң эдээ ажил-агыя яамызы 50 муң бльди аңгылаан, өг-бүлө 65 муң рубльди кириштирген. Бо ша-хөреңги-биле 75 метр ханы өгө кудукту өрүмнөп каскан. Чалза-даа сугну үндүрерде, эдээ 25 хире метрни казар урлуг.

“Кышты хүр-менди аштывыс. Раганны камгалап алыры-те планны аяж күүсеттис. Ажыг хой ийистээн. Хой кыр-даа база адакталып турар. М ээзи ажилдап турда, ачам эвусту кадарып үнер. Элчип-чип турар улус-тур ийин. Рүлөр кудукку аалдарның малын тудуп каапкан болду. М араатан аңны боо дагжа-тургаш, хоюзуп чорудупкан гаш, мүн-не өршээлдиг, ириг чок болдус. Мал илери, көдээ ажил-агыя елелин специалистер итагга удаа-даара кээп ту-Чоорту машина тургучер, чунар-бажың тудар илдиг бис. Күрүнеден алган тун баш санын муң чедир рер сорулганы мурнувус-алдывыс. Хураганны не-кени-биле бо хүнде мал ышпастан турар апарган. Ангаш чайын кажааны ул-ылар ажилывыс база бар”

— деп, ажил-ижин өгнүң кыс ээзи таныштырды.

Чылыг үеде суур биле кыштаг аразына аргыжарына эпиг болзун дээш, өгнүң ээзи Юлия биле уругларына хөй бензин чарыгдавас ийи дугуйлуг “чы-чаанны” (скутер) садып берген.

Ооң ачызында суурдан хүн бүрүде амыдыралга херек барааннарны садып ап, ажил-хө-рээң бүдүрүп ап турар. Чамдык таварылгаларда аягың орнунга хой-даа кадаргылаар.

Аныяк малчыннарның өдээнде ада-иезиниң инектери, өшкүлери база бар. Өг-бүлө өшкүлөргө дүгүн кыргааш, дужаап турар. Ооң дүгүнүң өр-тек-үнези улуг. Келир чылдан бээр эм шынарлыг өшкү сүдүн суурунун чурттаачыларындан аңгыда, туранчыларны база хандырап сорулгалыг. “Орус омак-тыг чаңгыс чер-чурттуларывыс өшкү сүдүнүң ажыктыын билер болгаш, бо-ла айтыра бээрлер. Ынчангаш өшкү сүдүн садып сайгарарын база өөренип көрүп турар бис” — деп, Юлия чугаазын уламчылады.

Өгнүң эр ээзи “Лунсин” даг-тывыш компаниясында чолаа-чылап турар. Чээрби хонук ажилдаар, он хонук дыштаныр. Өгнүң херээжен ээзи — каастак-чызы Өөк суурда “Артыш” та-раачын-арат ажил-агыяның

бүдүрүлгезинде манчы тудуп, акша-төгерики ажилдап алыр аргалыг. Автомашинага кы-вар-чаар материал садарда, школа, уруглар садынче уругла-рын белеткээрде, үндүрүлгө-рөлээрде, акша-төгерики херек болгай. Бир чылда кыштаг-жылар 36 муң рубль түңнүг үндүрүлгөргө төлээр ужурлуг. Юлия ада-иезиниң малчын ажил-ижин уламчылап турары бо. Ол чажындан тура мал-маган аразына өскөн болгаш, мал-чыннаары чымыштыг дээрзин эки билер. Андрейниң ада-иези суурда уйнуктарын школа, уруг-лар садынче чедирип, каракта-жып турар.

Ада-иезиниң дузалакчызы хеймер кызы Онзагай хой, өшкү оолдап турар үеде кажаадан үнмейн баар. Боду ышкаш чаш анай, хураганы эмискиптеп, си-ген каап берип, суггарып турар. Оон аңгыда кадарар ажылы база бар. Амгы үеде анай, хураган элээн доругуп келген болгаш, кадатта. Улуг уруу Алдын-Сай бешки классты дооскан, школа

чанында лагерь барып турар. Дыштаныр хүннерде Алдын-Сай дуңмазына катчып келир.

Бажыңның ханазында хүндү-лел бижик караамга илдиге берди. Ында Юлианың ада-иези Владимир Кыргысович биле Валентина Көковнаны Өөк сумузуңуң эң номчуттунар өг-бүлөзи деп бижээн болду. Олар уйнуктарына тоолдарны номчуп берип турар.

Кажаазының иштинде сигени элээн хөй артып калган. Кышты хүр-менди ажары-биле 27 ажыг тонна сигени белеткеп, суланы, мал чылгаар дусту садып алган. Сиген кезилдезиниң үезинде машина-техникалыг бригада-ны хөлезилеп алыр. Аныяк малчыннарның мал-маганы өзүп, кажаага сыңмастап турар апарган. Ынчангаш чоокку үеде олар кажаазын 4 кур чедир ул-гаттырып, улай тударын план-нап алган. Суггат талазы-биле байдал таарымчалыг, кыштагдан ырак эвесте Өөк хем агып чыдар.

Апрель айда аныяк малчын-нарның I шуулганының үезинде “Тываның аныяк малчыннары” деп хөй-ниити организациязының хүндүлел бижиктерин бедик көргүзүлгөргө болган кыштаг-жыларга тывыскан. Оларның аразында бистиң маадырлары-выс Юлия биле Андрей Отукай-лар база бар.

Аныяк кыштагжыларга ук төлевилелдин база-ла Өөк суур-дан 2016 чылдың киржикчилери Рафаэль биле Чодураа Сааялар 200 төрүүр хойну дамчыткан. Бии-Хем кожуунун Өөк суур-дан ырак эвесте 10 хире мал ажил-агыя бар. Оларның хөй кези дөртен-бежен хар ашкан малчыннар. Ындыг болзажок Тываның Баштыңының эгелээ-ни “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” төлевилели аныяктарны мал ажил-агыянычча хаара тудуп, байдалды өскөрткөн. Аныяк малчыннарның саны республи-када чылдан чылче немежи-турарына өөрүвөс аргажок.

Бии-Хем кожуунун көдээ ажил-агыя эргелелин кол специализи Людмила Ембунуң дыңнатканы-биле, кожуунда 11800 бода, 43000 муң шээр мал, 7000 чылгы мал, 300 хаван, 750

куш, 810 сыын бар. Хууда дуза-лал ажил-агыялары 50-60 хире тоолайларны тудуп турар. Мал-чын турлагларның саны — 158.

“Бии-Хем кожуунда Өөк, Суш, Аржаан, Хадың, Тар-лаг, Сесерлиг сумулардан “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” губернатор төлевилелинче 12 аныяк малчынны хаара туткан. Кыштагжыларга 200 төрүүр хой азы өшкүнү, 20 симменталь уксаалыг инек-

терни тус-тузунда дамчыткан. Төлевилелдин 2016 чылда кир-жикчилери 2018 чылда аныяк малчыннарга 200 баш төрүүр хойну дамчыткан. 2017 чылда инектер алган киржикчилер бо чайын дараазында киржикчи-лерге дамчыдар. Төлевилелдин ачызында кожуунда мал-маган-ның баш саны өзүп, аныяк малчыннарның саны немеш-кен” — деп, Людмила Ембуну сан-фактылар-биле таныштырды.

Өөк сумузу 947 чурттаачы-лыг, өреге саны — 229. “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг”, “Инек — чөмгөрикчи малым”, “Социал картофель”, “Социал хөмүр”, “Өг-бүлө бүрүзүңе чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг” гу-бернатор төлевилелдерин су-муда өске кожууннар-биле бир деңге амыдыралда чедиишкин-ниг боттандырып турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң болгаш
Ада ТЮЛЮШТУҢ
тырттырган чуруктары.

Аныяктар шуулганы

САЛГАЛ-2019

чагыргаларының төлээлери чыылган.

Шуулганче чалаткан спикерлер 5 аңгы шөлге ажилдаар: «Социал төлөвилелдин» башкарыкчызы «Тиилелгениң волонтерлары» аныяктар шимчээшкениниң удуртукчузу Азиана Увангур, «Сайгарлыкчы чо-

Июнь 25-26 хүннеринде Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайга аныяктарның «Салгал-2019» шуулганы эгелзэн. Ук чыышты Бүгү-Россияның Аныяктар хүнүнге тураскаадып эрттирип турар.

Шуулганның кол сорулгазы — 18 хардан 35 хар назылыг чогаадыкчы, тывынгыр аныяктарның төлөвилелдерин сайзырадыры. Ол ышкаш шуулган аныяктарның эргелерин база арга-мергежилниң деңгелин бедидер, республиканың социал-экономикага хөгжүлдесинге кириштирер.

Шуулган үезинде күрүнө деткимче-биле база бодунуң күжү-биле практика кырынга чедишкенин болган төлөвилелдерни таныштырар.

Аңаа шупту республиканың аныяктарының хөй-ниитижи, волонтер организациялары, идепкейлиг аныяктар, күрүнө деткимче алган аныяктар, ол ышкаш күрүнениң аңгы-аңгы ажил-агый адырларының удуртукчулары, күүседикчи болгаш тус чер эрге-

рук» — «Аныяк сайгарлыкчылар ниитилелиниң» даргазы Алдынай Делгер, «Тыва Республиканың Аныяктар парламенти» — ТР-ниң Аныяктар хуралының (парламентизиниң) даргазы Стас Оюн, «Россияның школачылар шимчээшкениниң база Аныяк армейжилер» — башкарыкчызы Чадаана Россияның школачылар шимчээшкениниң башкарыкчызы Эртине Куулар, «Профориентация шөлү» Чадаананың технология техникуму, Ак-Довурактың даг техникуму, Шагаан-Арыгының тудуг техникуму — башкарыкчызы Чадаананың технология техникумунуң студентизи Ванесса Санаа.

Ийи хүн дургузунда аңгы-аңгы шөлдерге төлөвилелдер таныштырылганы, ооң камгалалы, арга-дуржулга солчулгаларындан аңгыда, аныяктар Үстүү-Хүрээже экскурсиялап, Чөөн-Хемчиктин идепкейжилериниң концерти, солун эш-өөр-биле таныжылга база хөгжүл ужура-жылгалар көрдүгөн.

Бистиң корр.

Чогаалчының үнелели

«АВАМГА ТУРАСКААТТЫМ» ФЕСТИВАЛЬДЫҢ ЫРЫ

Өг-бүлөмнүн мурнундан «Авамга тураскааттым» деп фестивалды мен бодум амы-хууда база телевизорга үндүргөн концертти-даа, солунга үнгөн, парлаткан чүүлдерин-даа улуг сонургал-биле көрдүм, номчуп таныштым. Ынчангаш киржикчилеринге сеткилимниң ханызындан изиг байыр чедирип олур мен! Бо болуушкун хөй-ниити улуг уjur-дузалыг болду. Чүге дээрге өгбөлөрниң сүзүк-чүдүлгези-биле холбашкан «Хаар-жактың сенчизи дег, каас чараш Хандагайты» амгы мындыг чаа утка-шынарлыг ыры-шүүлүктүн байырлалы моон соңгаар ие-херээжен чоннуң хөй-аадын көдүрери — бүгү тыва чоннуң, кожоларыыс Алтай, Моол, Хакас чоннарның найыралын быжыглаарынга онза салдарлыг.

Бир дугаарында, бо көрүлдениң эге идеязын идип үндүргөн мээң чаңгысклассчым Тамара Белек-ооловнаның огу Орлан Дамба-Хууракка болгаш Улусчу чогаадылга бажынының база Тес-Хем кожуунуң орга-

низакчы даргаларынга өг-бүлөмнүн мурнундан өөрүп, байырыыс чедирип олур бис! Эрге-чагырга черинде ажилдап чоруу огулустуң авазы, ачазы кайгамчык ажык, чаагай сеткилдиг үе-чережилерим болгай. Авазынга тураскаалды артист, чогаадыкчы салым-чаяанның огул кончуг-ла шыырак кылдыр бодап алган-дыр! Бо көрүлдө моон-даа соңгаар шаанда соок кыжын улуг чогаалчы Токаның Халдак-Хамар оруун ажитканы дег, ооң чаңгызы өткүт чаагай болурун күзеп, өөм ишти Тамара Дегеевна база чаңгысклассчы эш-өөрлерим: Шагаан-Арыгга Серемаа башкы, Кызылда эмчи Оюн-оол, Александрлар, Айлаңмаа Акыр-оол уруу болгаш өскелерниң-даа өмүнээзинден чогаадыкчы чаа-чаа чедишкенин күзедивис! (Эштеримниң хүндүлел аттарын четче айтыппааным дээш, мени өршээр-ле боор).

Хүндүткел-биле Тываның улустуң чогаалчызы Черлиг-оол КУУЛАР.

Буурул ноянның адын мөңгөжитке

ХАЙДЫП ҮГЕР-ДААНГА ТУРАСКААЛ

Чөөн-Хемчик кожуунуң Шеми, Хөндөргей болгаш Теве-Хаяның ыдык чери Айлыг-Ойда Тываның төөгүзүңгө көскү салдарны чедирген Хайдып Үгер-Даа Буурул ноянны орнукшуткан.

1909 чылда Хайдып Үгер-Даа мөчээң соонда, тыва ноян өгбевисти мавзолейде ышкаш орнукшуткан. Ол барымдааны дыт чудуктары, дарганның соккан шопту кадаа бадыткап турар. Ол ышкаш ук девискээрни ыдыктап турганын бодум хуумда көргөн болгаш барымдаалыг чугааларны хөй-ле кижилерден дыңнаан мен. Оларның бирээзи Чадаана хоорайда чурттап ора ачамның даайының огу, аны-яанда механизаторлап тургаш, "Хөндөргей", "Тыва" совхозтар-ның тараа тарыыр девискээрлеринге чер чардырып турган Багай-оол Балдаңович Долаан база аңаа хой кадарып өскөн Святослав Чотпаевич Ондар дээш оон-даа өскелер улуг ноянны орнукшуткан казанак иштинге артышты, торгуларны көргөниң чугаалап турарлар.

2013 чылда бир дугаар Тываның "Адыг-Эзрен" хам-нар ниитилелинден Кара-оол Допчун-оолга баштапкан хам-чаяачылар тускай езулалды кылган. Ону Тываның Төлээлекчилер Палатазының даргазы Хонук-оол Монгуштуң, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының, үстүндө айыт-тынган үш суму чагыргаларының даргалары чоннуң киржилгези-биле Даа кожуунуң 250 чылдаанынга тураскаадып эрттирген.

Дараазында 2014 чылдың октябрь 29-та политиктиг репрессия — ханның каржы шаа-жылалга таварышканнарга сак-тыышкын хүнүнүн бүдүүзүндө кылган. Чадаананың Алды, Үстүү хүрээлеринден Кенсүр башкы — Джамбал Лодай, Тен-

зин-Чымба, Гелэг Чалсрэ, Артур башкы олар улуг номналдарны очур, дамбыра, коңга дузазы-биле номчаан.

Даа кожуунуң тоску нояны Хайдып Үгер-Даа бодунуң үезинде ырак көрүштүг, езулуг дипломат, бодунуң чурттап чораан үезин, тыва чоннуң келир үезин өттүр көргөн мерген угаанның өгбө болур. Келир үеде бодунуң орнунга артар огу онгу ноян Монгуш Буян-Бадыргыны азырап алгаш, чурт баштыңчызы кылдыр белеткээринге ооң кириген үлүү кончугулуг. Ынчан улуг номналдар номчуттунган, саңыны кывыскан.

Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадыргының адазы Хайдып Үгер-Даа Буурул ноян 1859 чылда Хөндөргей суму-зунга Кара-Бай чагырыкчының өг-бүлөзүңгө төрүттүнгөн. Ол шыырак эртем-билигил, төвүт, моол база орус дылдарны эки билер кижичи чораан. 1890 чылда Хайдып ноян Даа кожуунуң Үгер-Даазынга томуйлаткан, 1908 чылда Бээзи кожууну чагырар эргени база чаалап алган. Чадаананың Үстүү-Хүрээзин туттурар дээш, 1905-1907 чылдарда Төвүттен тускай эртемниг лама башкыларны чалап эккеп, чоннуң күжү-биле кылган. Хүрээге аныяк-өскөни сарыг-шажыңга болгаш ниити билиглерге өөредириниң талазы-биле көскү салдарны чедирген өгбө болур.

Хайдып Үгер-Дааның бо чылын 160 харлаан байырлалынга тураскаадып, Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң девискээринге чоокта чаа делегейде ат-сурагыг хуулгаазын он үшкү Кунделинг Тацак Джецзун Ринпоче моорлап, чонга Өөредиг бергени-биле чергелештир, Шеми суму-зундан Монгуш төрөл аймактар болгаш Хөндөргей сумузуңуң Донгак төрөл аймактары ийи суурганы (субурганы) ажыдып,

чаагай, буянның үүлө-херек боттандырганнар.

Мавзолей азы Ноян-Шарзының девискээрин сай-дарты-биле илден тодаргай кылдыр кылырын Байбек Монгу организастап, бүдүрүлгезинде сай-даштарын сөөртүп эке-геш төккөн. Чаңгыс чер-чурттарыныс Геннадий Куулар, Доржу Монгуш, Байбек Монгуш, Владимир Монгуш, Владислав Ховалыг, Святослав Онда, Сүрүң-оол Чүлдүм, Родин Сат, Чойган Монгуш, Мерген Базаң материалдыг деткимче көргүскөн, чурукчу Начын Сав өгбевистиң омур-хеирин, надарын, ажил-чорудулганын ма-дашка сиилбил кылган. Доржу Монгуш, Чойган Монгуш болгаш Мерген Базаң тураскаалды тургузуп кылганнар.

Чоокта чаа, июнь 21-де, Айлыг-Ойнуң Хылдыг-Үзүкке Хайдып Монгуш Кара-Бай огулуну тураскаалының ажыдылыгын кылган. Тураскаалдың аны-дышкынынга Тывада, Россияда билдингир лама башкы Ким Монгуш биле Чадаананың Үстүү хүрээзиниң улуг башкызы Тен-Чымба ном хураап, саң салып шажынчы езулалды кылган.

Ол езулалга тураскаалды кылырынга деткиччилзэн Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Монгуш, Геннадий Куулар, Доржу Монгуш, Владимир Монгуш, Святослав Ондар, Родин Сат, Чойган Монгуш, Мерген Базаң, Тываның күрүнениң телерадиокомпаниязының ажит-дакчылары кадарны азып мөгейигни кылдыыс. Чөөн-Хемчиктин ыдык девискээринде Улуг өгбө Монгуш Хайдып Буурул ноянның тураскаалы мөңгө турт-төөгүге бижиттинген.

Вячеслав МОНГУШ
"Чаа орук" солунуң
кол редактору

АВАМ ААЗЫН ЭММЭЭН БОЛЗА

Сөзү Черлиг-оол Кууларны

Бо фестивальга хөй-аат кирген композитор онзагай аялганы чогаадыптар боор дээш идегел-биле бараалгаттым.

Алдын хүннүн херелдери шонмаан болза, Арбай, тараа чемиш тыртып кайыын үнер. Авайымның чылыг холу дегбээн болза, Амыр-шөлзөн доругуп кээр харыым кайыл? Кожумаа: Авай, авай, өөрүшкүнүн Өртемчейге чаяны сен. Сугнуң арыг дамдыларын сорбаан болза, Чулук тыртып чаш-ла хадың кайыын үнер. Чуртталгамда авам аазын эммээн болза, Шуурган шыдаар ындыг күштү кайыын аар мен. Кожумаа: Авай, авай, ажил-ишке Алдар-адым көдүргөн сен. Дээрим, черим өндүр чырык өртемчейге Деңнээр чүве тыппас-тыр мен, күжүр авай. Огул, кызың бодарадып өстүрүп каан Ол-ла кежиң салгалыңга шаңнал болду. Кожумаа: Авай, авай, амыдырал Өртемчейге чаяны сен. 03.06.2019

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ТЫВА ДЫЛЫН БИЛБЕС КИЖИ —
ЧАЛГЫНЫ ЧОК КУШКА ДӨМЕЙ

Тыва Республиканың алдынкы ажилдакчызы, аас чыгарыштын шинчилекчизи, эмчи, астролог, эртем-дарыма Киш-Чалаевич Дарыма уруу Чечекмаа Адыгбайның ачазының дуушарында сактышкыннары.

Ачамның тыва аас чогаалын ажилдап чораан үлерин чаш тургаш-ла, 5-6 харымда, шал-бул сактыр мен. А чеди харлымдан алаштын шупту чүүлдерни билдир мен. Ол үеде школаже келп, бирги класска өөренип элээн чылдарым-на болгай. Кызыл хоорайга кайы кудум-ка, кандыг бажыңга чурттап таныысты база аңаа кандыг туушкуннар болганын авам дээ тайылбырлап бээрге, тып келир чордум.

Ачамны кедизи барып, улуг эм ажилдакчызы болурун идегеп болур шинчилекчи ш 1966 чылда ТНИИЯЛИ-же каан турган. Тываның эр-шинчилел институтунга алдашын тургаш-ла, хамнар, алар болгаш тоолчулар дээш үнчон-биле база ужуражып, алажып оларның билири чогаалын бижидип, чыып аанын база өөренип көргөн ирлиг.

Бистиң бажыңывыска кондан келген ачамның тар-ир, билер тоолчулары, кейжилер дээш оон-даа хөй төрелдеривис аалдап турган. Авам, ачам Сүт-кожуунун Алдан-Маа-суурдан бир-ле дугаар алче көжүп келген улус аш, оларның төрелдери на-лалче эмчилеп, өөренип, глап алып дээш база өске-жып-херээн кылып чорааш, а келир турган. Кээп турар ыларның аажы-чаңы биче-лдиг, оожум-топтук, эвилең-ек улус турганын сактыр-мен.

Ам биле ачам кымны-даа аартыктавас, бажыңыңа рууп алып, хүндүлээр, аш-чемгерер чораан. Ол үеде бодумдан бичии эр, кыс аларымны хайгаарап көөр,

авам, ачам келген аалчыларны хүндүлээр, оларның-биле чугаалажыр турганын сактыр-дыр мен. Ынчангаш бичиимден эгелээш, аалчылар хүлээп алыры улуг харысалга дээрзин билер апарганым ол.

Кызылга келген дөргүл-төрелдеривистиң кажан кээрин четтикпейн манап орап бис. Чүге дээрге бир-ле дугаар ко-хоорай черге келген улусту ада-иевистиң өөредип кааны езугаар бис, бичии уруглар хиревисте-ле, Кызылды эки билер болгаш, эдертип алгаш, дузалажырывыс ол. Бир кижиге келген төрелин паркче эдертип алгаш, дыштан-дырар, бир кижиге эмчиледир азы вокзалга аппарып чедиргеш, автобуска олуртуптар дээш кижиге бүрүзү кылып ажилдыг турган. Оон аңгыда бистиң ававыс келген аалчыларга шай кудар, аш-чемин столга делгеп салыр, сандайны эккеп сунар дээш янзы-бүрү хүндүткел езулалда-рын биске айтып берип чораан.

Бажыңга тоолчулар келгеш, тоолдарын ыдып бээрге, ачам магнитофонга бижидип алып. Ам сактып келгеш, кайгап ханмас мен. Бистиң бажыңывыс улуг-даа эвес, үш өрээлдиг турган. Ол хирезинде келген аалчы-лар-биле авам, ачам чугаала-жып олурар, ол-ла үеде ханада радио чугааланып турар, ол ышкаш бис, уруглары, онаалга-кичээливи база кылып алып. Кым, кымга-даа шаптыктавас, чаңыга бергенивис ол турган боор.

Ырак черлерге сургакчылап чорааш, ачавыс чедип келирге, бис удуп чыдар, сайгылгаан чы-рыы хып турар. Дүне "Язуз" деп адаар улуг магнитофонун ачам «тук», «тук» кылдыр ажилда-дып шимээрээрге, дыңналып турар. Ол аар магнитофонун ажилындан бажыңче аай-дедир сөөртүп-ле турар. Чүге дизе эртенінде база ол-ла лентаның кырынче өске тоолчуларның, хөөмейжилерниң үнүн бижидер, ынчангаш дүне ажилдаары эрге-жок чугула турган хевирлиг. Бис кыдыраашка бичии, улуг эвес сөзүглелдерни ийи-чаңгыс би-

жип, ачавыска дузалажыр турду-вус. Колдуунда ол боду бижири турган. Холунуң үжүүнүң чара-жын, кижиге шуут кайгап ханмас.

Ачамның ажилдап олурган столунга дыка хөй саазыннар артып каар. Чамдыкта чай чогу-биле ону эмгелеп четтикпейн, ажилдап чоруптар. Бисти авам: "Маңаа дегбечер, ол дээрге ачаңарның ажилы-дыр. Бо анаа саазыннар эвес-тир" — деп ча-гып-сургап-ла турар. Бистиң онаалга кылыр, ачавыстың ажилдаары ийи аңгы стол бар. Ам бодап кээримге, ооң кырында ачамның Тываның булуңнарын эргип кезип чорааш, чыып алга-ны тыва чоннуң аас чогаалының үнелиг шыгжамыры чыдар тур-ганы ол-дур. Ажы-биле чугаа-лаарга, бистиң өг-бүлөгө шуп-ту чугула документилер-биле ажилдап билер турган. Авам республика эмнелгезиниң ВТЭК-ке ажилдап чораан эмчи кижиге болгаш, эргежок чугула ном-дептер дээш черле чүнү чок дээрли. Документилер четчелеп билири дээрге тускай культура деп бодаар кижиге чордум.

Бистиң ада-иевис бажыңыңа чүгле тывалажып чугаалажыр чораан. Уруглары, бисти, төр-ээн дылынга хүндүткелдиг болурунга өөредип кижизит-кен. 10 харлымда Улан-Удэге хореография училищезинче өөренип чорупкан мен. Чай-гы дыштанылгаларда кел-геш, орустаарым аттыг. Ооң түнелинде дүмаларым база орустаар апарган. Бир-ле катап ачам келгеш: «Аа богда, чүү деп-ле быдырадып турар улус боор бо, орустап-ла-орустап-ла турар. Орус дыл база чогу-м эки-ле ыйнаан харын. Ынчалза-даа төрээн дылын кажан-даа утпас чоор, хоржок. Тывалап билбес кижиге чүдөк кижиге-дир ол. Силерниң өгбелериңер дуу, кайы ырак орандан ужуп чедип келгеш, бакылап көргөш, танып кааптар.

— Ойт, бо бичии уругларны көрөм, чаптанчыын, Дарыманың уруглары ышкажыл өзүп келген.

— Ындыг бе, моозу адазы-би-ле дыка дөмей, доо бирээзи кыр-

ган-ачазы-биле дөмей чүве-дир.

— Аразында чүнү чугаалажып турар чүве-дир, дыңнап чадап кагдым?

Өгбелерниң бирээзи дың-наарга, чүгле «быдыр-быдыр» деп чугаалажып-ла турар боор силер.

— Та чүү деп турар чүве, дың-нап чадап кагдым деп хары-лаар. Бирээзи тургаш:

— Кулааң дүлөй кижиге сен бе, таптыг дыңнап көрөм дээрге:

— Та, та билбес мен, өске дыл-да чугаалажып турар чүве-дир.

— Хаа кончуун але, төрээн дылын безин билбес ажы-төлдүг кижиге-дир деп, өгбелеривис хомудай бээр — дээш, ачам оюн-баштак аяны-биле улусчу педагогиканың аргаларын ажы-лавышаан, уруглары, бисти, кижизидип чораан хевирлиг.

Оон улаштыр кончуг тап-тыг, оожум үнү-биле мынчаар тайылбырлаар чораан: «Төрээн дылын билбес кижиге дээр-ге, бодунуң өгбелериниң арттырып кааны бай-байлак эртинезиниң шуптузун шигээдип албаан, кызыы угаанныг, ядыы байдалдыг кижиге-дир».

Ынчангаш бис орус, тыва ийи дылды эки билер кылдыр өөренип алдывыс. "Чүгле чугаа-лап билер эвес, а номчуп, бижип билири база чугула. Үжүк-бижик билер кижиге тергип угаанныг кижиге-дир. Бижириде, холунуң үжүү база дыка чараш болур ужурулук. Холунуң үжүү канды-гыл, ол кижиниң аажы-чаңы база ындыг, угаан-медерелиниң ажилдаары база ол хире деп, лама башкыларның судур-ном-налдарында база бижип каан» — деп, ачам чугаалаар кижиге.

Орус, тыва ийи дылдың ки-жиге эргежок чугула үнелиин ачам мындыг үлөгөр-чижектерни кирип тургаш, тайылбырлаар турган.

«Дыка чараш, узун чалгын-нарлыг куш өрү дээрже бедидир ужуп үнер. Кадыкшылы эки болгаш ол кайнаар-даа ужуп чеде бээр. Бир эвес ол куштуң бир чалгыны сына бээр болза, ол ырадыр ужуп шыдавас,

аарый бээр хөөкүй. А бир эвес ийи дылды билер болзуңарза, делегейни дээскиндир ужуп шы-даар силер. Орус, тыва дылдың ачызында дыка хөйүнү кижиге би-лип алыр чоор» — деп чугаалап чораан. Ынчангаш кижиге кайы-даа дылды эки билер, билиг-мергежилниң деңгизгүүрү дең болуру чугула.

Ам хар-назыным улгадып, дээди эртем-билиг чедип алгаш, орус дылды кончуг эки билер мен деп дидими-биле чугаалап бо-лур мен, ындыг-даа бол, төрээн тыва дылымны база утпаан мен. Бичии орус аян-биле тыва дылга чугааланыр-даа болзумза, шору болганым ол ыйнаан. Чамдык таныыр эш-өөрүм мээң-биле чугаалашкаш, тыва дылыңар эки-дир. Харын-даа бурун сөстөр безин ажыглай кааптар-дыр силер дээрге, өөрүүр чордум. Ынчанмайн канчаар, мен бичии чорумда ачамның чагыс сөстери мээң угаан-медерелимде сиңе берген, ону архив-биле дөмей шыгжап алган кадагалап чор мен.

Ону канчаар-даа сүвүрүп, аштап шыдавас, мөңгөде артып каар. Кижиниң эртем-билииниң аайы-биле орус дыл ажык-тыг болбайн канчаар. А кажан кижиниң иштики делегейи от-туп, тыва мен деп чоргааралын медереп билер болза, тыва дылын чайгаар-ла хүндүлөп эгелээр. Үстүнде ачамның чугаа-лаан сөстөрүнде куш дугайында метафора кылдыр ооң алдын-мөңгүндөн үнелиг чагыс-сөзү артып калганы дыка солун. Ону кижиге кажан-даа утпас кылдыр чагып чорааны онзагай.

Кижиниң төрээн дылы дээрге ол кажан-даа хавырып, хунаап шыдавас эртин даш-тыр. А идик-хеп, акша-төгөрик дээрге кедизи чок, түр када болур материалдыг чүүлдер-дир. Хеп элей бээр, акша төнүп каар болгай. А кижиниң билии кажан-даа төнмөс, элөп-чит-пес, ховар чараш эртин дег кижиниң сагыш-сеткили бол-гаш чүрээнге кезээ мөңгөде артып каары билдингир. Бо база-ла ачамның амыдырал-чуртталгаже көрүжү, философчу кижизидилгези-дир деп бодап чоруур мен.

Чечекмаа АДЫГБАЙ,
философия
эртемнериниң кандидады.

Эрткен үеже эглип

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР НИИТИЛЕЛИНИҢ
ЭГЕ БАЗЫМЫ

өөгүзүн утуп болбас" оннуң бо угаадында ла бар, утка-ла бар. Ын-иш Тес-Хем кожуунуң лекчилер ниитилелиниң оруун каксы-даа бол, ытырып көрөйн.

1939 чыл чүве, Хем-ринден кожуунуң бараа-дуурмакка эккээр турган. Изе орук чок, Калдак-Ха-уун чаа-ла аштап-арыглап. Аңаа бараанны 1,5 тонна дүрер машинага чедирер. алдайже кыжын шанактыг га, чайын буга-шарыларга п эккеп дажыыр. Ол үеде лекчилер ниитилелиниң ар чери бичии борбак ыныг. Ооң бирги даргазы

Оюн турган, ол Тыва Автоном-нуг областың алдарлыг мөгези чораан дээр. Хереглекчилер ниитилелиниң: садыглар, майгын эргелекчилери, өртээл эргелели, хлеб быжырап черлер ажилдап турган.

1946 чылда Хереглекчилер ниитилелиниң коллективиниң садыг килдизиниң эргелекчизинге М.Н. Ензак, кол бухгалтеринге И.Б. Дуваанчап, ревизор-бух-галтеринге И.К. Доңгурак, сана-

зын, ажил-агый эргелекчизинге Б.С. Суван ажилдап турганнар. Кожуунуң сумуларында садыг четкилерин майгын эргелекчиле-ри дээр, аңаа: Берт-Дагга Сиирин Щорс, Лапчаа Лопсан, Ү-Шынаага Мөңгө Яндар-оол, Хүлер-оол Сайын, Чыргаландыга Самдан Балданай, Кызыл-Чыраага Узун Сады, мал хүлээп алып пункт эргелекчизинге Дондуй Дажы, Сарыг Тоолай, О-Шынаага Далай Данзын, Кызыл-Арыга Санчай адалап чорааннар.

Арбан бүрүзүнге мал хүлээп алып пункттар база ажилдап турган: Берт-Дагга Николай Дапый-оол, Самагалдайга Биче-оол, Ү-Шынаага Баранза Кончук, Увандай Мандай, Шыырап Сан-чай.

Сайгынга тараа дээрбелээр черниң эргелекчизинге Балчыр, склад эргелекчизинге Чынапай Чакай ажилдап чорааннар. Дус-Хөлдүн дус белеткээр чериниң директорунга Үүшаа, садыг эр-гелекчизинге Ою, таңнылынга

Лама Сады дээр кижилер ажил-даан.

Хереглекчилер ниитилелиниң кол адыры кожуунуң столовая-зы, улуг поварыңа Шипилина, дузалакчыларыңа Орвуш, Кысе-ва, Манчалбаа, ажилчыннарыңа Каң-оол, кассага Григорьева, шайлаар черниң садыгжызыңа Иванченко, санакчы бухгалте-ринге Макпан-оол, склад эр-гелекчизинге Дивии ажилдап турганнар.

Үстүнде адаанывыс ажил-дакчылар Хереглекчилер ниитилелиниң таваан салчыл, бо адырга улуг үлүг-хуузуң ки-риштиргеннер.

Клара НАМЗЫРАЙ,
Архив албанының хоочуну.
Тес-Хем кожуун.

Россияда үндэсн чоннар-
ның дылдарының делегей
чылынга тураскааткан хем-
чеглерни органиастаар со-

Уругларның чайгы дыштанылгасы

ТЫВА ДЫЛ ХУНУ ЛАГЕРЬЛЕРДЕ

рулга-биле, ТР-ниң Күрүнэ
программазының иштинде
«2017-2020 чылдарда тыва
дылдың сайзыралы» деп ула-
нышкынга ТР-ниң өөредилге
болгаш эртем сайыдының
дужаалы-биле Тыва дыл ху-
нун республикада уруглар
лагерьлериниң смена бүрү-
зүнге неделяның средада
эрттирер шийтирнүндүргөн.
Лагерьлерге Тыва дыл хунун

Национал школаны сайзырадыр
институттун тургускан план-
хемчеглери-биле эрттирер.
Ол хун уруглар тыва үлегер
домактар, дүрген чугаалар,
тыва национал кухняның аш-
чемнериниң аттарын, йөрээлдер
болгаш хүндүткел езулалының
сөстөрүн тыва дылга ажылгап
чугаалажырлар. Вожатый баш-
кылар уругларга тыва дылдың
онзагайын база төрзүн чуртунун

каас-чараш черлериниң дуга-
йында чугаалап бээр. Оон аңгы-
да, лагериниң девискээринге
тыва дылга бижеэн чарлалдарны,
каасталгаларны база дерип азар.

Тыва дыл хунунде уругларның
арзынга төрзүн тыва дылынга
билиглерин хынаар, Тываның
төөгүзү болгаш культуразының
дугайында мөөрейлежирлер.
Мөөрейиниң тиилекчилерин
ноябрь 1-де Тыва дыл хунунде бо-

лур шуулганга шаңнап-маң-
Тыва дыл байырлап
чоннун эң ынак спорту тыва
реш маргылдаазын база
ген. Бичи мөгө оолдар аразы
тыва хүреш маргылдаазын
эрттирер.

Ол хун өөренип, шээжэ
алганы шүлүктери, тыва
ры-биле байырлыг хемч
уруглар доозар. Уруглар «Би
Тыва», «Авам», «Ачамга», «
гынчыгаш», «Арбай-Хоор», «
мырак» деп ырыларны өөр-
алыр аргалыг болурлар.
Бистини

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

«Кызыл гвоздика»
хөрек демдээн
садып алгаш,
дайын хоочуннарынга
дузалаңар!

Пиломатериал,
брус, капиталка,
доска, заборная,
прожилины.
Доставка.
Тел. 8-923-383-1575,
8-923-383-4244

ХОЙ ДУГУН
сорттарга ылгавайн,
дугуржулга эзугаар эки
өртөккө хүлээп турар,
өг шывар болгаш чонак,
ширтек кылыр кидиске
орнап ап болур.
Хүлээп турар чери: Кызыл
хоорай, Калинин кудумчу-
зу, 25, склад № 1,
тел. 8-929-314-6432.

ПРОДАЮ
земельный участок,
10 соток, пгт Каа-Хем
(район Серебрянки).
Тел. 8-913-351-91-31

Вашу рекламу
прочтет вся Тува на
страницах газеты
«ШЫН». «ШЫН»
— газета, которая
распространяется по
всей территории рес-
публики. Т: 2-18-10.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР
Өвүр кожунунуң Чаа-Суур
ортумак школазын 1994 чылда
дооскан Донгак Орланмаа
Кара-ооловнаның адынга ты-
выскан аттестаттын читкенин
барымдаалааш, ону күш чок
деп санаар.

Утерянный аттестат об
основном общем образовании
№01724004429456, выданный
28 июня 2018 года муницип-
альной средней общеобра-
зовательной школой с. Ханда-
гайты Овюрского кожууна Рес-
публики Тыва на имя Донгак
Алдын-Сай Омаковны, счита-
ть НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

Утерянный аттестат о сред-
нем общем образовании, вы-
данный в 2009 году МБОУ
Суг-Аксынкой средней обще-
образовательной школой Сут-
Хольского кожууна Респуб-
лики Тыва на имя Монгуш Кежик
Алдын-ооловича, считать
НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

Утерянный аттестат об
основном общем образовании
№ 01724004429511, выданный
24 сентября 2018 года МБОУ
«Хандагайтинская средняя
общеобразовательная школа»
Овюрского кожууна Респуб-
лики Тыва на имя Донгак Адис
Мергеновича, считать НЕ-
ДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ.

ПУБЛИЧНОЕ СЛУШАНИЕ

В соответствии с постановлением админис-
трации Чаа-Хольского кожууна Республики
Тыва от 25.06.2019 года № 327 «О проведении
публичных слушаний по изменению разрешен-
ного использования (назначения) земельного
участка» решил провести публичное слушание
на основании заявления Нортуп-оол Родик Ор-
лан-ооловича по вопросу изменения вида раз-
решенного использования земельного участка, с
кадастровым номером 17:14:0502003:54 из кате-
гории земель сельскохозяйственного назначения,
находящийся по адресу: Республика Тыва, Чаа-
Хольский кожуун, м. Терезин, с общей площадью
25069 кв.м. с вида разрешенного использования
«для сенокосения» на вид разрешенного исполь-
зования «животноводство».

Дата проведения публичных слушаний: 30.07.2019 года.

Время начала публичных слушаний: 10:00.
Место проведения публичных слушаний: зал
заседаний администрации Чаа-Хольского
кожууна, расположенного по адресу: Россий-
ская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский
район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8.

В рамках действующего законодательства
в течение 30 дней со дня опубликова-
ния данной информации администрацией Чаа-
Хольского кожууна принимаются письмен-
ные заявления и возражения по дан-
ному заявлению.

Администрация
Чаа-Хольского ко-
жууна

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступи-
ло заявление от гр. Российской Федерации Кулбузек
Айдын Артемовича о предоставлении земель-
ного участка в аренду на 49 лет из земель сель-
скохозяйственного назначения — ведение личного
подсобного хозяйства на полевых участках, рас-
положенного по адресу: Российская Федерация,
Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко
Булак-Бажы с общей площадью 23000 кв. м. с ка-
дастровым № 17:14:0502002:121 (Постановление
об утверждении схемы расположения земельного
участка на кадастровом плане территории от
07.06.2019 г. № 303).

Лицам, заинтересованным в предоставлении
данного участка, в течение тридцати дней со дня
опубликования и размещения необходимо подать
письменное заявление, также для ознакомления
со схемой расположения земельного участка по
адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский
район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земель-
ным и имущественным отношениям администра-
ции Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.
Дата окончания приема заявлений: 27.07.2019 г.
Начальник отдела по земельным и имуще-
ственным отношениям КЕНДЕН Х.П.

В администрацию муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступи-
ло заявление от гр. Российской Федерации Норбу
Долааны Доржат-ооловны о предоставлении
земельного участка в аренду на 49 лет из земель
сельскохозяйственного назначения — выращи-
вание зерновых и иных сельскохозяйственных
культур, расположенного по адресу: Российская
Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский
район, местечко Терезин с общей площадью
19140 кв. м. с кадастровым № 17:14:0502003:230

(Постановление об утверждении схемы рас-
положения земельного участка на кадастровом
плане территории от 04.06.2019 г. № 294).

Лицам, заинтересованным в предоставле-
нии данного участка, в течение тридцати дней со
дня опубликования и размещения необходимо под-
ать письменное заявление, также для ознакомле-
ния со схемой расположения земельного участка
по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Холь-
ский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по зе-
мельным и имущественным отношениям админи-
страции Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 27.07.2019 г.

Начальник отдела по земельным и иму-
щенственным отношениям КЕНДЕН Х.П.

В администрацию муниципального района
Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступи-
ло заявление от гр. Российской Федерации Чап Арты
Корлуг-ооловичу о предоставлении земель-
ного участка в аренду на 20 лет из земель населен-
ных пунктов — для индивидуального жилищного стро-
ительства, расположенного по адресу: Российская
Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский рай-
он, с. Чаа-Холь, ул. Степная, дом 12 с общей площа-
дью 1234 кв. м. с кадастровым № 17:14:0101028:687.

Лицам, заинтересованным в предоставле-
нии данного участка, в течение тридцати дней со
дня опубликования и размещения необходимо под-
ать письменное заявление, также для ознакомле-
ния со схемой расположения земельного участка
по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Холь-
ский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по зе-
мельным и имущественным отношениям админи-
страции Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 27.07.2019 г.

Начальник отдела по земельным и иму-
щенственным отношениям КЕНДЕН Х.П.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11750 экз.
Үндүрүлгениң тиражы: 3900

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Редактор — 2-01-35.
Редакторнун оралакчызы М.О. Ондар — 2-17-91.
Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг болгаш социал айтырылгар (редактору Ш.М.
Суван, корр. А.Ч. Чамзырын, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.
Түлүш, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян,
корр. В.А. Аймаа).
Очулга (А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагзы).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак, — 2-17-94.
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Мачык, — 2-17-94.

Государственное автономное учреждение
Республики Тыва «Издательский дом
«Тыва-медиагрупп»

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар өдиринге хайгаарал талазы-биле
федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Крайченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторлары
бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып
болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары
дынчадылар дээш авторлар боттары харылалар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860.
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапга дужаганы: график эзугаар — 18-10,
хөрек кырында — 19-00. Солун келбейн барганда, 2-18-10
2-18-10 телефонне долгаар.